

даласы сыбағасына емін-еркін тиген. Осындай жұтап тараған көшпелілер отырықшылар арасына кіріп, жерсіз, егінсіз, қайыршының күнін көріп, малайлыққа жалданады. Жер мәселесі қазақ халқы үшін тек экономикалық ресурс емес, сонымен бірге ұлттық болмыстың, мәдениет пен мемлекеттің негізі екенін Телжан Шонанұлы өз еңбектерінде нақты түсіндірген. Телжан Шонанұлының жер мәселесіне қатысты көзқарастары қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау жолындағы маңызды қадам болды. Оның еңбектері сол кезеңдегі отаршылдық саясаттың әділетсіздігін әшкерелеп, жердің қазақ халқы үшін тек экономикалық ресурс емес, ұлттық болмыстың негізі екенін көрсетеді. Қорытындылай келе, Телжан Шонанұлының жер мәселесіне қатысты көзқарастарының тарихи және заманауи маңыздылығы зор. Оның идеялары тек өткен кезеңнің тәжірибесі ретінде емес, қазіргі жер саясаты мен құқықтық жүйені жетілдіру жолында негіз бола алады. Осы арқылы ұлттық мүдделерді қорғау мен мемлекеттің болашақ дамуында тарихи сабақтастықты сақтау қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Телжан Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар). – Алматы: «Ел шежіре», 2011. – 368 б.
2. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. 2-басылуы (Көмекші оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1995. – 224 бет.
3. Сақ Қ. Алаш көсемсөзі: тіл мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. - 400 бет.
4. Ақ жол : өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / А. Байтұрсынов. құраст., алғы сөзін жазған Р. Нұрғалиев. – Алматы : Жалын, 1991. – 460 бет.

1986-ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСІНІҢ ЕЛ ТӘУЕЛСІЗДІГІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Кеңес Л.Т

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Кентбек С.Қ
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті
keneslaila@gmail.com
Қарағанды қ.

Қазақстан жастары 1986 жылы желтоқсан айында Алматыда және еліміздің басқа да қалаларында Орталық үкіметтің бұйрығына қарсы шыққанына 40-жылға жуық уақыт өткен екен. Желтоқсан оқиғасы атанған бұл оқиғаға әлі де қоғамда, тарих ғылымы деңгейінде объективті баға берілген жоқ деп білемін. Бұл қойылымдардың шынайы ұйымдастырушылары мен жетекшілері көлеңкеде қалып, қатысушылардың, оның ішінде қазақ емес ұлт өкілдерінің уәждері толық зерттелмеген көрінеді. Алайда, зерттеудегі осындай кемшіліктерге қарамастан, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы Қазақстанның ұлт-азаттық күресінің қалыптасуында шешуші рөл атқарып, халықтың тәуелсіздікке ұмтылуына ұйытқы болды. Қазіргі уақытта Желтоқсан оқиғасы қазақ халқының тоталиарлық билік жағдайында өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауға деген қарсылығы мен ұмтылысының символына айналғаны белгілі.

Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының бастауы маңызды тарихи оқиғалармен байланысты, олардың ішінде 1985 жылы наурызда М.С.Горбачевтың Кеңес Одағына билікке келгендігін айта аламыз. Одақтас республикалардың барлық өзекті мәселелері Кремльдің, саяси бюросының, тікелей бас хатшының қолында болды. Бұл әміршілдік-әкімшілік жүйенің әбден орныққанын көрсетеді. Ең өзекті мәселе кадр мәселесі және бұл жағдайда жергілікті халықтың дәстүрі, тарихы, ой-пікірі мүлде ескерілмеді. Соның бір айғағы, Қазақстанның партия ұйымының бірінші хатшысын тағайындауы еді.

Қазақтың белгілі жазушысы, ақыны О.Сүлейменов сол күндердің жай-жапсарын айтып, 1986 жылы 11 желтоқсанда КОКП ОК Саяси бюросының отырысы өтіп, онда Д.А.Қонаевтың денсаулығына байланысты отставкаға кетуі туралы мәселе қаралғанын айтады. Бұл жиында Әзірбайжан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г.Әлиевтің қарсылығына қарамастан, бұған дейін КОКП Ульяновск облыстық комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарған Г.В.Колбиннің кандидатурасы ұсынылды [1,319 б.]. Алайда, Г.Әлиевтің нақты дәлелдерін М.С.Горбачев ескерген жоқ.

Көп ұзамай КОКП ОК Орталық Комитетінің кезектен тыс Пленумы болып, онда 18 минуттан кейін Д.А.Қонаевты қызметінен босату және оның орнына Г.В.Колбинді тағайындау туралы шешім қабылданғандығы мәлім, алайда ол Қазақстан халқына іс жүзінде беймәлім болған еді.

Желтоқсан оқиғасы Қазақстан халқының ұлттық санасының оянуына, өзіндік идентификациясының қалыптасуына және тәуелсіздікке деген ұмтылысын нығайтуға маңызды ықпал етті. Оқиғаның мәні тек саяси талаптармен шектелмей, әлеуметтік әділеттілік пен еркіндікке деген ұмтылыстың көрінісін көрсетеді. Тұтқындаулар мен қысымдарға қарамастан, бұл оқиға қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күреске жаңа серпін берді.

Н.А. Назарбаев 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын еске ала отырып, сол кезде «казарма психологиясы синдромы жеңгенін» атап өтті [2,179 б].

Демонстранттар Д. А. Қонаевтан шығып, сұрақтарға жауап беруін талап етті: «неге басшы қазақ немесе Қазақстаннан біреу емес?», «Республикалардың қайсысында басқа ұлттың басшысы бар?», «Д.А.Қонаевты неге түсірді?», «Республиканың Коммунистік партиясының бірінші хатшысы сайланады ма, әлде тағайындалады ма?».

Наразылық білдірушілер жұмыс және студенттік ортаны ұсынды, олардың арасында қызметкерлер де, жұмыссыздар да болды. Қатысушылардың негізгі бөлігі қалаға оқуға келген ұлты қазақ ауылдардан келген азаматтардан құралды. Алайда, олардың арасында орыстар, татарлар, украиндар, шешендер, өзбектер, ұйғырлар, қырғыздар, башқұрттар, армяндар және түрікмендер сияқты басқа ұлт өкілдері де болды. Қатысушылардың орташа жасы 25 болды және олардың арасында көптеген қыздар болғаны белгілі жағдай.

Америкалық Хельсинки тобының мәліметі бойынша, желтоқсандағы оқиғаға қатысушылардың саны әртүрлі болды: Алматыда 8-10 мың адам, ал Қазақстан бойынша 15-30 мың адам болды.

Бір айта кетерлік жайт, бірінші күні көптеген студенттер стихиялы түрде наразылық акциясына шықты кейбіреулері ынтымақтан, кейбірі жай ғана қызығушылықтан, ал кейбіреулері қатысу себебін түсінбей, жатақханадан күштеп шығарылды. Дегенмен, екінші күні-ақ жастар өз мақсаттарын нақты түсініп шықты, бұл наразылық акциясына қатысушылардың батылдығы мен қаһармандығын айғақтайды.

Мұны Елдің жоғарғы басшылығы бейбіт саяси наразылықты билікке қауіп деп санады. Мәскеуге жеткізілген жағдай туралы бұрмаланған ақпарат ішкі әскерлердің арнайы жасақтарын басқа облыстардан Алматыға көшіру туралы шешім қабылдауға негіз болды деп білеміз. Билік демонстранттарды маскүнем және нашакор ретінде көрсетуге тырысып, халыққа дұшпандық танытқан мұндай «бұзақы тобырға» күш қолдану керек деп есептеді.

Желтоқсан оқиғасы кезіндегі жастар наразылығын басу үшін Қазақстанда алғаш рет «Метел-86» арнайы жедел жоспары сынақтан өткендігі белгілі. Бұл жоспарда оқиғаларды билік қалаған бағытқа – қылмыстық немесе ұлтшылдыққа, оның ішінде арандатушылық әрекеттердің мүмкіндігіне қарай жылжыту шаралары қамтылды. Кейіннен, жоспарланғандай, бұл оқиғаларды елдің жоғарғы басшылығы қоғамға жат және ұлтшылдық деп бағалады.

Желтоқсан көтерілісінің нақты шығыны әлі күнге дейін белгісіз. Бастапқыда төрт адам қайтыс болғаны туралы хабарланды: Қайрат Рысқұлбеков, Ербол Спатаев, Сабыр Махамеджанова және Ләззат Асанова. Алайда, М.К. Қозыбаевтың мәліметінше, құрбан болғандар саны әлдеқайда көп – шамамен 168 адам, оның 155-і демонстранттар, 13-і құқық қорғау органдарының өкілдері.

Мәліметтерге қарағанда, оқиға салдарынан 1722 демонстрант пен 772 құқық қорғау қызметкері жараланған. Ұсталғандардың жалпы саны шамамен 8,5 мың адамды құрады. Прокуратура 5324 адамнан, ал КГБ 850 адамнан жауап алды. 900-ден астам адам әкімшілік жауапкершілікке тартылып, 309 студент оқу орындарынан шығарылды. 758 адам Бүкілодақтық Лениндік Коммунистік Жастар Одағынан, 53 адам Кеңес Одағы Коммунистік партиясынан (КОКП) шығарылды, сонымен қатар 319 адам жұмыстан шығарылды, 103 адам 1,5 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Кейін өлім жазасына кесілген екі адам 20 жылға бас бостандығынан айырылды [3,247-250 б.].

Бұл жағдайлар тек қана физикалық күш қолданумен шектелмей, сонымен қатар халықтың бір бөлігінің қоғамдық өмірден шеттетілуіне алып келіп, қоғамда ұзақ мерзімді және ауыр әлеуметтік салдардың жалғасуына себеп болғаны белгілі.

1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы мәселесін алғаш рет 1989 жылы халық депутаттарының съезінде М.Шаханов көтеріп, сол кезде ұлтшылдықтың көрінісі деп саналған жастардың сөзіне баға беруді қайта қарауды ұсынды. Осыдан кейін оның басшылығымен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің комиссиясы құрылды.

1990 жылы қаңтарда комиссия көптеген құжаттарды сараптап, жастар наразылығында ұлттық сипатта болғанымен, ұлтшылдық хабар жоқ деген қорытындыға келді.

1991 жылдың 24 қыркүйегінде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы бірінші ресми қаулы қабылдады, онда жастар наразылығы ұлтшылдық емес, бастапқы кезеңде заңға қайшы емес деп расталды.

1991 жылы 12 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Президентінің Желтоқсан оқиғасына қатысқаны үшін жауапқа тартылған азаматтарды ақтау туралы Жарлығы шықты, оған қатысушылардың көпшілігі кінәсіз деп танылды.

Бүгінде тарихшылар Алматыдағы жастардың қойылымы демократиялық және ұлт-азаттық мақсаттарды көздейтін стихиялық жаппай көтеріліске айналған бейбіт шеру болды деп есептейді.

Тарихи кітаптардан 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын қарастыра отырып, 1986 жылғы наразылық Балтық жағалауы, Кавказ және Орта Азия халықтарын оятты деп есептей отырып, наразылық шеруіне қатысушылар мен 1825 жылғы желтоқсаншылар арасында ұқсастық жасаймыз.

Қазақ жазушысы Ә.Кекілбаев бұл сөздерді «домино» эффектісін көрсеткен және одан әрі қоғамдық-саяси үдерістерді алдын ала белгілеген ұлттық наразылықтар сериясының алғашқысы деп атайды. Ол Желтоқсан оқиғасының ішкі деңгейде де, жалпыодақтық, жаһандық деңгейде де елеулі ықпалы болғанын, ұлттық сана мен одақтық республикалардың егемендікке ұмтылысының оянуына ықпал еткенін, сондай-ақ мемлекеттің ыдырауына жанама ықпал еткенін атап көрсетеді.

Бұл оқиға Қазақстан халқының ұлттық санасының оянуына, өзіндік идентификациясының қалыптасуына және тәуелсіздікке деген ұмтылысын нығайтуға маңызды ықпал етті. Оқиғаның мәні тек саяси талаптармен шектелмей, әлеуметтік әділеттілік пен еркіндікке деген ұмтылыстың көрінісін көрсетеді. Тұтқындаулар мен қысымдарға қарамастан, бұл оқиға қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күреске жаңа серпін берді.

Желтоқсан оқиғасы тек бір ғана кезеңнің емес, тұтас халықтың күресі мен жанқиярлығының көрінісі болды, көптеген адамдардың тағдырын өзгертіп, елдің тарихында маңызды бетбұрыстарға себеп болғаны айқын. Соған қарамастан, Желтоқсан оқиғасы қоғамның саяси санасын арттырып, ұлттық бірлік пен тәуелсіздікке деген сенімді күшейтті.

Бүгінгі таңда 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін қайғылы оқиға ретінде ғана емес, ерлік, отаншылдық деп қабылдау маңызды. 1986 жылдың желтоқсаны қазақ халқының рухани жаңғыруының бастауы болды.

Мемлекетіміздің басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің Қазақстан халқына дәстүрлі Жолдауында, Қазақстан-біздің жалғыз ғана Отанымыз. Оның іргесі берік, керегесі кең, төрт құбыласы түгел болуы-өз қолымызда. Бабалардан мирас болған ұлан-ғайыр жерді қорғау оны өркендету перзенттік парызымыз деп баса назар аударады [4].

Тарихи тағылымдарды зерделей отырып, қоғамдағы саяси тұрақтылық барлық ұлт өкілдерінің теңдігі мен өзара құрметі болған жағдайда ғана жүзеге асатынын ұғынғанымыз жөн деп білеміз. Олай болса, 1986-жылғы желтоқсан ұлт-азаттық көтерілісі еліміздің егемендігі мен еркіндігінің, тәуелсіздігіміздің қайнар көзі болып табылады!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Козыбаев М.К. Декабрь 1986г.: факты и размышления / Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. – В 2-х кн. – Кн. 1. – Алматы, 2000, -239 б.
2. Ибраев, Г. М. Истоки, причины и последствия декабрьских событий 1986 года в Казахстане. – Г. М. Ибраев, Ш. Ш. Бейсембаева, М. А. Ыдырысова. — Молодой ученый. 2021,-321 б.
3. Назарбаев Н.А. Без правых и левых. – М.: Молодая гвардия, 1991,-179 б.
4. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2023 ж. 1-қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан.–2023 жыл, 2-қыркүйек.

АЗАТТЫҚТЫ АНСАҒАН АЛАШ АРЫСТАРЫ

Елеукен Б.Б.

Ғылыми жетекші: Жағыпар Ә.Б.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

eleukenbakyt@gmail.com

Қарағанды қ.

«Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет қылатын деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенше қарап тұрмай кірісіп істей білсе – ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы»

Ахмет Байтұрсынұлы

XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық – саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы еді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс жасаған ұлы өзгерістердің ұйытқысы болғаны баршаға мәлім, көркем ойымыз бен ғылымымызға қалтқысыз еңбек еткен, бар саналы өмірін ел ертеңіне бағыштаған, қазақ рухани әлемінің көкжиегін өлшеусіз кеңейтіп, танымын түлеткен, тағылымын терендеткен арыстар тобының көшін бастаған ұлы қайраткер. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тарихында үлкен бір дәуірді алып жатқан алып тұлға. Ол өзінің құдай берген талантын туған халқына деген ерекше сезіммен суғарып, толассыз еңбекпен шыңдаған қайсар да қаһарман ғалым. Ол – қараңғылық тұңғығынан жарық жұлдыздай жарқырап шығып, айналасына нұр, шуақ себумен өткен ағартушы. Не оқыту жүйесі, не өзіндік жазуы қалыптаса қоймаған, мал соңына ерген, малмен бірге ұйықтап, малмен бірге жусаған қалың ұйқыдағы халқының қамын жеп, сауатын ашпақ боп сары масадай ызындаған үлкен ақын, тілім деп түн ұйқысын төрт бөлген талантты тілші, шебер аудармашы, түркі тілдес халықтар тұлға тұтқан түрколог қоғам ісіне араласқан мемлекет қайраткері.